

УДК [39:[613:911.379]](477.83)"18/19"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.02.355>

САНІТАРІЯ ТА ГІГІЄНА В ПОБУТІ СЕЛЯН СЕЛА СЕЛИСЬКО НА ЛЬВІВЩИНІ (КІНЕЦЬ ХІХ — ХХ СТОЛІТТЯ)

Марія ГОРБАЛЬ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9287-8336>
провідний науковий редактор,
Інститут народознавства НАН України,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: horbal.m@gmail.com

Народна санітарія та гігієна життя в сільській місцевості краю формувалися протягом багатьох століть з метою охорони здоров'я людей, запобігання їхнім хворобам, забезпечення їхнього належного життя. Ці знання передавалися від покоління до покоління, забезпечували раціональне використання води та землі, сприяли гармонійному співжиттю з рослинним і тваринним світом.

Мета нашої статті — проаналізувати санітарію та гігієну в побуті селян одного села — Селисько на Львівщині нині Пустомитівського району, а саме: в садибі, на присадибній ділянці та в сільському доквіллі.

На сьогодні жителі села втратили в повсякденному житті значну кількість гігієнічних та санітарних настанов, що стосувалися садиби та присадибної ділянки, сільського доквілля, які були притаманні їхнім предкам. Зрештою, зі зміною способу життя змінились і самі норми життя, скеровані на охорону власного та громадського здоров'я та культурного проживання. Однак реконструкція історичної пам'яті — неоціненний скарб для сучасного та майбутнього покоління, в чому полягає *актуальність* обраної теми. І, зважаючи на цілком вузьку тему, яка опрацьовується вперше, мусимо відзначити *новизну статті*. *Хронологічні межі дослідження* — ХІХ — друга половини ХХ століття.

Методами дослідження обрано принцип системності, метод історичної реконструкції та контекстуальний метод. На етапі збирання і систематизації первинної інформації — методи інтерв'ювання та фотофіксації.

Ключові слова: село Селисько, життя селян, садиба, присадибна ділянка, сільське доквілля, водні джерела.

Maria HORBAL

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9287-8336>
Leading Scientific Editor,
The Institute of Ethnology of the National
Academy of Sciences of Ukraine,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: horbal.m@gmail.com

SANITATION AND HYGIENE IN HOUSEHOLD PRACTICES OF PEASANTS IN SELYSKO VILLAGE OF LVIV REGION (END OF THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES)

Problem statement. Knowledge of folk sanitation and hygiene of life in rural areas were formed for many centuries to protect people's health, prevention of their illnesses, ensuring their proper life. This knowledge was treated with material culture: agriculture, livestock, arts and crafts, domestic life, construction, interior of buildings, clothing, meals and were transferred from generation to generation, provided rational use of water and land, contributed to harmonious co-operation with plant and animal world.

The purpose of our article is to analyze sanitation and hygiene in the everyday life of the peasants of one village - Selysko in Lviv region (now Pustomyty district), namely: in the mansion, on a planting site and in rural environments.

The research is based mainly on the memoirs of the villagers recorded at different times that reproduced the memories of their ancestors, and therefore the coverage of the topic has a purely local character, but it is operated on the tradition of the Galician region.

Today, residents of the village lost in everyday life a significant number of hygienic and sanitary guidelines related to the farmsteads and the private plot, the rural environment, which were inherent from their ancestors. At the end, with a change in lifestyle changed the lives themselves that are directed to the protection of own and public health and cultural accommodation. However, the reconstruction of historical memory is an invaluable treasure for a modern and future generation, what is the relevance of the chosen topic. We must also mention the novelty of the article.

Chronological limits of research XIX — second half of XX century.

Theoretical and methodological basis for writing the article were the works of Ukrainian ethnographers: Y. Taras, V. Galaychuk, R. Guziy, R. Siletsky, R. Radovich, etc.

The research methods are chosen by the principle of systematicity, a method of historical reconstruction and a contextual method. At the stage of collection and systematization of primary information - methods of interviewing and photofixation.

Key words: village, lives of peasants, farmstead, planting plot, rural environment, water sources.

Вступ. Питаннями гігієни та санітарії XIX ст. по-біжно торкалися такі дослідники, як П. Чубинський, А. Потебня, М. Сумцов, Р. Кайндль, В. Шушевич, у першій половині XX ст. — А. Онищук, С. Верхратський, Н. Заглада, з другої половини XX ст. — Ю. Бромлей, З. Болтарович, М. Гриневич. Та, все ж, *теоретико-методологічним підґрунтям* для написання нашої статті стали праці українських вчених-етнографів: Я. Тараса [1], В. Галайчука, Р. Гузія, Р. Сілецького, Р. Радовича та ін.

Мета нашої статті — проаналізувати санітарію та гігієну в побуті селян одного села — Селисько на Львівщині нині Пустомитівського району, а саме: в садібі, на присадибній ділянці та в сільському доквіллі.

На сьогодні жителі села втратили в повсякденному житті значну кількість гігієнічних та санітарних настанов, що стосувались садиви та присадибної ділянки, в сільському доквіллі, які були притаманні їхнім предкам. Зрештою, зі зміною способу життя змінились і самі норми життя, скеровані на охорону власного та громадського здоров'я та культурного проживання. Однак реконструкція історичної пам'яті — неоціненний скарб для сучасного та майбутнього покоління, в чому полягає *актуальність* обраної теми. Зважаючи на цілком вузьку тему, яка опрацьовується вперше, мусимо відзначити *новизну статті*.

Хронологічні межі дослідження — XIX — XX століття.

Методами дослідження обрано принцип системності, метод історичної реконструкції та контекстуальний метод. На етапі збирання і систематизації первинної інформації — методи інтерв'ювання та фотофіксації.

Основна частина. Для повноти розкриття заявленої теми ми будемо опиратися, в основному, на спогади жителів села¹, записані в різний час, які від-

творювали і спогади своїх прабатьків, а тому висвітлення теми має чисто локальний характер, однак базований на традиції Галицького краю. І висвітлювати його будемо в трьох напрямках: садоба, присадибна ділянка та сільське доквілля.

САДИБА

Опираючись на документи, опрацьовані у статті «Перепис населення та його майнового стану села Селисько на Львівщині за 1940—1941 та 1950-й роки» [2], бачимо, що переважно в 1941-му році в селі були зафіксовані глиняно-вальковані хати, зведені ще в кінці XIX століття, з 1880-х рр.; масово будувались такі хати та присадибні споруди в 1900-х, а з 1939-го вже стали будувати хати муровані. Отож, зважаючи на переважну більшість глиняно-валькованих хатів у селі, розглянемо життя селян саме в них.

Щоб земля під хатою не промерзала, з трьох боків хати робили **призьбу** (з тильного боку, «за хатою», призьби не робили): на певній віддалі один від одного в землю забивали кілки, вздовж укладали жердки чи дошки, і ту утворену нішу заповнювали землею чи глиною. Зверху призьбу обтиньковували глиною. Вона була шириною десь до 30 см, так що виступ даху (стріхи) її захороняв від дощу. Влітку перед хатою на прогрітій за день призьбі сиділа, відпочивала челядь.

На зиму для утеплення житла довкола хати з листя робили **загату**: в землю на віддалі приблизно 30 см від стіни (за призьбою) забивали колики, поперек вкладали дошки, за які вертикально застромляли тики висотою приблизно в два метри (чи не до самої стріхи). Засипали сухе листя, яке привозили з лісу, на певних відтинках знову вкладали дошки, щоб втримували листя, яке втрамбовували, і так до, чи майже до самої стріхи. На розмір вікна робили виїмки. (Загата могла бути також і з отави чи соломи). Вздовж загати обставляли перев'язану в сніпки кукурудзянку. Таким чином кукурудзянку

записано 17.10.2020 р. від Костів (з дому Думанської) Стефанії Теодорівни, 1936 р. н.; записано 10.09.2020 р. від Ганни Теодорівни Самусь, з дому Думанська, 1934 р. н.; записано 23 липня 2019 р. від Пукальської Дарії Іванівни, нар. 10.06.1936 р.; записано 23 липня 2019 р. від Паук Катерини, нар. 10.06.1936 р.; записано 28 листопада 2020 р. від Подвірного Тараса Зеновійовича, 1976 р. н.

¹ У статті опрацьовані розповіді, записані від жителів села. Записано від Лазуркевич Юліана Степановича, 1922 р. н., с. Селисько, Львівська обл., нині Пустомитівський р-н; записано 6 лютого 2017 р. від Подвірної (з дому Кошик) Ольги Степанівни, 1930 р. н.; записано 15 лютого 2017 р. від Лазуркевич (з дому Ковтун) Стефанії Максимівни, 1935 р. н.; записано 8 лютого 2017 р. від Липової (з дому Подвірна) Стефанії Захарівни, 1931 р. н.; записано в листопаді 2016 р. від Савчук (з дому Думанська) Ольги Іванівни, нар. 28.01.1935 р.;

добре зберігалась — продувалась вітром і не пліснявіла (іл. 1, 2).

Комора була поставлена на високих «штандерах», так, що під ними влітку ховались від дощу кури. Спорудження комори на «штандерах» давало змогу господарю слідкувати за станом підлоги — щоб не проникали гризуни (за цим слідували також коти, а також господар виставляв «лапки» на мишей чи «сильціта» на щурів чи ласиць).

Щоб в хаті не було сирості, за хатою садили (на віддалі до метра) **ясени**. За хатою Лазуркевича Юліана росло три ясени. Вже як ставили муровані будинки на суцільному бетонному фундаменті, то ясенів не садили, бо їхні корені руйнували фундамент, а глиняно-вальковані хати початку XIX ст. «на підвалинах» потребували саме такої захорони — ясеневе коріння витягувало з-під хати всю воду.

Щоб в хаті було тепло, робили низькі **двері** (одвірки) та високі **пороги**, а також малі **вікна**. Вже в другій половині XIX століття вікна були подвійні — а до того були поодиночі. (В курних хатах на вікна натягували висушений телячий чи свинячий міхур). На весну ті вікна, що були зсередини хати, знімали і зберігали їх (в коморі) до пізньої осені, щоб поставити на зиму. На зиму шпарини межі шибками на вікнах і рамою заклеювали вузькими смужками з м'якого тіста. Межі подвійними вікнами (відстань межі ними була сантиметрів до 20-ти), щоб не задував вітер, наклали чи тканину, чи шматки одяжі, чи навіть пашу (висушене м'яке сіно), зверху закривали фольгою, гарним блискучим чи білим папером або ватою, поверх прикрашали фабричними чи саморобними (коніки, човники з паперу) ялинковими прикрасами, зокрема різної величини різнокольоровими «бомбами» (кульками), свічечками на маленьких прищепках, дощиком, смерековими шишками тощо.

В «малій хаті» піч була розташована біля порогу, і тепло від печі перекривало доступ холодного повітря при відкриванні дверей зі сіней в хату. «Не рипай хати», — сварились старші на дітей, які «робили збитки».

Важливим елементом санітарії та гігієни був **стан земляної долівки в хаті** (дощату підлогу в селі робили вже після війни, в 1950-х, і то не «в усіх хатах», а тільки у парадній кімнаті, «в великій хаті»). «В малій хаті», в сінях та «в пекарні» долівка була земляна).

Іл. 1. Загата довкола хати Горбаль (Прокопової) Лесі. Фото Марії Войтків (з дому Сурми). 20 січня 2021 року

Іл. 2. Загата довкола хати Миколи Лазуркевича. Фото Марії Войтків (з дому Сурми). 20 січня 2021 року

Земляну долівку влітку (і взагалі в теплу пору року) щосуботи мазали червоною глиною (добра глина в селі була в березі коло Петріва Володимира (Червоного Ладика)). По периметру під лавками, за столом, під п'єдом, під кухнею мазали (до 20 см шириною) тією ж самою червоною глиною з додаванням свіжого коров'яку. Глина набувала коричне-

Іл. 3. Інтер'єр «малої хати» Петрів Стефанії (з дому Залізник). Фото 1970-х рр.

вого кольору. Отож жовто-червона долівка в коричневому обрамленні виглядала дуже святково.

Якщо були блохи, то до глини, якою мастили, трохи додавали нафти.

В холодну пору року земляну долівку мазали глиною рідко, однак перед храмовим празником зимового Миколая, а також перед різдвяними святами — обов'язково. Червону глину зберігали в відрі «в пекарні» (в теплому місці) під лавкою.

Зрозуміло, що в хаті з такою гарною, «святочною» долівкою ретельно дотримувались чистоти — **замітали хату** стільки разів, скільки було потрібно, — тоді, коли було насмічено. Якщо ж замітали ввечері, то сміття не виносили, а тримали «в кутику» біля порога, прикривши, заставивши його віником (щоб не винести з хати спокою, затишку, «щисті»), а вже вранці виносили «на гній» чи в таке місце, де ніхто не ходив. Не виносили з хати сміття і тоді, коли в хаті лежав покійник.

Віники купували у Львові, помело (для обмітання павутини) робили з обмолоченого проса, подвір'я ж замітали саморобними березовими віниками.

Раз (часом і два рази) на рік жінки в селі **білили стін хати** — як зсередини, так і ззовні — перед Великодніми святами (та часом перед зимовим Миколаєм). Особливо на весну треба було білити «малу хату» (де через зиму проживала практично вся сім'я — там готувалась на кухні їжа, через те там було тепло), та пекарню, яка задимлювалась від того, що через зиму в ній пекли хліб, та сіни, які практично сиріли від холоду зі двору та тепла від «малої хати» та від пекарні.

Ззовні хату білили тому, що коли на весну розібрали загату, то стіни потім'яніли, часом треба було підтиньковувати в тих місцях стін, де повідлітали, повідлуплювалися куски вапна.

Після того, як побілили зсередини стіни хати, завішували помиті образи, вбирали їх у чисті попрасовані рушники, мили і розставляли усі меблі, на вікна на шнурочку завішували з тоненького полотна фіраночки (щоб Місяць не світив до хати. Особливо заховороняли від місячного світла малих дітей). Вже десь в кінці 1960-х років жінки гачком з ниток «ірис» в'язали тюлі і так само на шнурочку завішували їх, але вже високо над вікном — під стелею (іл. 3).

Перед порогом хати завжди лежав невеликий **камінь**. До нього з чобіт оббивали болото, зимою — сніг. Вже на початку ХХ століття ту функцію замінив невеликої (до 15 см) довжини спеціальний кусок металеві пластини, яку забивали в дерев'яний поріг. На порозі березовий віник стояв завжди — і в літню, і в зимову пору року — для обмітання із взуття болота чи снігу відповідно.

В сінях чи в «малій хаті» біля дверей завжди стояв **«песик»**, роззувачка — спеціальний дерев'яний пристрій для роззування взуття.

Малих дітей купали в більших **нецках**. Менші нецки були для того, щоб в них жінки місили тісто на малу порцію замісу — на «пирогі». На велику порцію замісу були **діжки** — там розчиняли заміс, щоб пекти хліб.

У дерев'яних **цебриках** запарювали зимою (весною, восени) паринку для худоби. Однак цебрики виконували й іншу функцію — в них милась челядь — від найменшого до найстаршого члена сім'ї. Вже коли мився останній, найстарший челядник, то вода ставала просто «баюрою». Виливали ту воду в окремо відведеному місці — під молоду родючу яблуньку, грушку, під рожу — щоб ніхто по тій вилитій воді не ходив («Під родючим деревом, щоб дитина росла здорова і гарна, як рожа»).

Хата завжди розміщувалась на певній віддалі від стайні (щоб до хати не залітали **мухи**), біля якої були ями з гноєм та з гноївкою, та від стодоли (з протипожежною метою). І, все ж, коли в спекотну пору року мухи до хати таки внаджувалися, то на центральний трам пекарні чи «малої хати» вішали «лепи» — клейкі фабричні стрічки, до яких приліплювались мухи.

Були проблеми і з **блохами** та **вошима**. Зимою мились не так часто, як влітку, але перед святами — обов'язково. Після того, як помили голову — протирали її нафтою (кусточком тканини чи просто долонею втирали нафту в голову), щоб знищити гниди вошей. Блохи ловили пальцями і нігтями до дерева душили. Часто змінювали соломку, яку настеляли в ліжку як матрац.

Прали постіль і одіж так: у ворочок з лляного полотна (торбинку, кінець якої шили навскіс, ніби трикутник) насипали попіл, клали той ворочок в балию (в цебер) і заливали окропом. Коли вода ставала сивою (луг розходився по воді), клали в балию шмаття. В тому лузі шмаття відкисало цілу ніч. (Вже пізніше замість луку давали соду до прання). Зранку шмаття відпирали милом на дерев'яній чи алюмінієвій пральній дошці, віджимали, складали в відро (відра) і несли на село **на прачку**. На прачці з двох боків під берегом були покладені на високих брусах дошки (дошки були над водою, щоб жінки не мочили ніг), жінки одне за одним витягали шмаття, ще, якщо потрібно, намилювали, «віджимавали», били його **праником**, потім добре виполіскували у проточній воді прачки, і складали в порожнє відро, в якому вже несли додому. Пригадує Михайло Пукальський (Мартин), 1947 р. н., мою бабу Юрину, яка (зимою) йшла з прачки, накинувши мокре шмаття на плече (в куфайці). Мороз аж тріщить, шмаття парує... Здорові були люди.

Не можна було тиждень (чи навіть два) прати після Водохреща, тому що вода у водоймах, вважали, свята й цілюща.

Луг не тільки використовували для прання лляних виробів, ним також мили всі меблі в хаті — стіл, лавки, стільчики, ліжка, особливо «світилися» від луку бамбетлі. Де вже була підлога з дощок (у «великій хаті») — мили лугом підлогу. Таке миття меблів робили обов'язково після того, як побілили стіни хати, перед Великодніми святами та перед празниками — літнього та зимового Миколая.

Постіль прасували «магільницею», «маглювали», одяг — залізком (праскою), в яку засипали жаринки з-під кухні. На «рубелю» (часом його називали «макогін») акуратно, рівно намотували домоткану тканину (простирадла, обрус, рушники, фартухи, хустки тощо) і «магільницею» на лавці, на бамбетлі, на столі «маглювали» — прасували.

Іл. 4. Сусідки після роботи на своїх городах. Зліва направо: Паук Катерина, Пукальська Меланія, Лазуркевич Ірина (бабуся Ірина до фотографії зняла запаску, бо, певно, не була чиста). 1963-й рік

Кожна сільська жінка мала декілька **хусток**. Коли йшла на поле — вдягала таку, яка вже видвіла на сонці, коли йшла доїти корову — вдягала іншу, в хаті поралася, на подвір'ї — ще іншу. Але хустки все були чисті і випрасувані. Коли жінка йшла на поле, то брала і велику смугасту (певно то була вовняна, розміром 1 x 1 м) хустку, щоб вкритися від вітру, захиститися від холоду. І вже велетенські сукняні пледи-хустки були в 1920—1930-х роках, якими вкривалися зимою — вони виконували функцію верхнього одягу.

Обов'язковим елементом одягу була «**запаска**» (іл. 4, 5). На будень жінки мали переважно дві запаски, на свято — одну чи дві. Коли одна запаски на щодень була брудна, вдягали другу, а першу прали. Функціональне призначення запаски на щодень — захищати спідницю від забруднення. Її шили з будь-якої фабричної тканини. Святкову, недільну, парадну запаску, яка була вишитою і з мережкою, і обов'язково з білого домотканого полотна, жінки чи дівчата вдягали до церкви чи при будь-якому виході з дому у святкові дні. Її призначення — суто декоративне, як елемент строю галицького жіноцтва.

Під кухнею **палили дровами**. Паперу для розпапу не було, тому заготовляли «тріскі». Коли і тріскі

Іл. 5. Сільські жінки в недільний день. 1952-й рік. Фото з родинного архіву Тростянчин (Гринчукової) Ганни

мляво горіли — лили солярку, нафту чи бензин, від чого в комині часто збиралась сажа, яку переважно восени чоловіки «вигортали» з комина — прочищали димохід.

Левко Калитин (Бамишин Левко) розказував, що в війну, коли чоловіки були хто на фронті, хто «в партизанці», і з заготівлею дров на зиму було не дуже розкішно, в селі появилася злодій, який крав людські дрова. Вирішили провчити. Хлопці, які «сподівались» злодія, взяли кілька полін і повисвердлювали виїмки, куди повставляли патрони. Посеред ночі в селі зчинилася стрілянина і вибух — патрони, що були в полінах, повистрелювали під кухнею і розірвали її. Так вичислили злодія.

В хаті на підвіконниках квіти тримали здебільшого такі: *мушкательку* (герань) і *мірту*. Третя рослина, яка була чи не в кожній хаті — це алое («будак»). Мушкателька була переважно «красенька», з великими біло-фіолетовими квітками. Дехто мав *мушкательку* з дрібненькими білими чи яскраво червоними квіточками, але оця рябень-

ка світло-фіолетова барва мушкательки таки домінувала в селі.

Алое, «будак» розводили чисто з лікувальною метою — застосовували при наривах; вже на поч. ХХ ст. мололи на м'ясорубці «будак» і, в поєднанні з медом та червоним вином, вживали при хворобах печінки, легень, шлунка.

Мірту тримали в тих хатах, де була дівчина «на виданні», — «на вінок», «на сукенку», вже пізніше — «до вельона». Але побутувало й інше повір'я, що не можна тримати мірти в хаті, де дівчина «на виданні», бо не вийде заміж (або вийде нещасливо). Тому до тої рослини ставились кожен зі «свого бачення». Хитра, нещира дівчина, яка не мала своєї мірти, намагалась позичити собі на шлюб мірту в тієї, яка мала, і тоді вона б відібрала «долю» в тієї, в якої позичила. І таке в селі було, що дівчина казала: «А в мене Настуні взяла мірту собі на шлюб...».

Ще з мірти жінки робили водну настоянку і нею наніч та зранку промивали лице, щоб шкіра була пружна, матова.

Коли ми торкнулись теми *косметології сільських жінок*, то тут не можна не згадати, що найбільш вживаними сільськогосподарськими продуктами були морква, буряк, цибуління, «молода сметанка». Червоним буряком дівчата, жінки змащували (підфарбовували) губи, морковним соком — щічки, старші сиві жінки фарбували волосся відваром цибуління, часом з додаванням листя горіха — для темнішого кольору, а лице, шию і руки щоденно (двічі, тричі на день чи ще частіше) зволожували «молодою сметанкою». Моя баба Зоська, Залізник Софія Дмитрівна, 1897 р. н., була старша від свого чоловіка, нашого діда, Залізняка Івана Григоровича, 1901 р. н., на чотири роки. Вона мені якось казала, щоб я мила лице в гарячому напарі трав: дві частини рум'янку і одна частина деревію. Лице від того чисте, без жодного прищика. Ну а «молода сметанка» — то обов'язково. Отож її личко, випалене сонцем від щоденної праці на полі, обвітрене чи обсмажене морозом, все ж, до глибокої старості було дбайливо доглянутим.

Та повертаємось до кімнатних квітів.

Дехто вирощував на своїх підвіконниках *фуксію*, рослинку, що цвіте яскравими вишнево-бордовими квітками-дзвіночками. Тримали і *воскофець* — рослинку-ліану, яка зимою цвіте білими дрібненькими квіточками, що виходять з окремих бутончиків. Ту ліану і пускали по стіні, або ж у вазонку встромляли обручі, по яких вона вилась.

ПРИСАДИБНА ДІЛЯНКА

В *зільнику*, *квітнику* (в «городці») сільські жінки висаджували квіти, які мали як естетичне, так і практичне застосування. Вічнозелений *бушпан* ріс у «городці» чи не кожної господині. Весною ним прикрашали кошечки, коли несли св'ятити паску. Як також і *чисничок* (нарциси), які розквітали чи не після танення снігу. Чисничок був різних сортів — квіти білі, жовті з оранжевими обводочками, жовті прості, жовті повні. Дехто тримав маленьку латочку барвінку, який теж використовувався з тією ж метою. Якщо яка господиня не мала якоїсь квітки, а хотіла вбрати кошечок, то просила сусідки: «Павлінцю. Дай мені свого чисничку, бо мій ше не розцьвів».

Поширеним був *любчик* (рослина, на вигляд подібна до полину, тільки висотою понад один метр з

яскраво вираженим запахом). Гілочку любчика ставили (з іншими квітами) у вазу (в банку, глечик) на столі у «великій хаті», «щоб пах». Пасічники клали оберемки любчика на зиму до вуликів, щоб не розмножувались кліщі, молі, щоб миші не лізли, з тією ж метою, а також щоб не розмножувались комарі, любчик закладали в різні кутки в «пивниці» (в підвалі). Ту рослину з іншими квітами ставили в банки з водою під придорожні хрести — біля церкви, за Яньовим, на Густинці, за Романовим, на Стандрівці.

Чи не в кожному «городці» була *калакатічка* (жасмин). Її, але саму, без поєднання з іншими квітами, ставили, як і любчик, під придорожні хрести чи на стіл до «великої хати».

З кущових в «городці» ріс *базник* (бузок), найчастіше дикий — сіро-бузкового кольору. Його квіти мали те ж саме застосування, що й «калакатічки», однак листя бузку використовували й у медичній практиці — прикладали, коли боліла голова, суглоби, з квіток робили настоянки на горілці, щоб прикладати, коли болять суглоби.

Хто в своєму «городці» не мав *рожі*, йшов за Бамиху — там рожею був обсаджений живопліт з двох боків городу. Та рожа була така висока — певно, до двох метрів, і так рясно цвіла, що творила невимовну красу. З «цвіту рожі» робили сироп на зиму до чаю, перетирали з цукром і лимонною кислотою — з лікувальною метою — проти стоматиту, додавали до пампухів та до куті на різдвяні свята, просто сушили цвіт рожі на зиму до чаю.

До багаторічних відносились і *мальви*. Вони розсіювались самі і, коли розцвітали, творили біля хати якусь своєрідну атмосферу краси та пишноти.

Павунія (піонія) була королівською квіткою в «городці». Була темно-рожевого та білого кольорів. Квіти павунії зрізали до церкви на престіл, до хати та під придорожні хрести. Вона мала тільки декоративне призначення. На зиму, щоб не промерз, «корч павунії» прикривали товстим шаром сухого коров'яку. На весну той шар розгрібали довкола куща, коров'як розмокав та підживлював культуру. Тому щороку павунії цвіли пишно і рясно.

Росли в «городці» *черевички* — рожеві квітки, наліплені на билинці від великого розміру до найменшого — у вигляді черевичок; темно-фіолетового кольору *любінь*; біла повна *маруна* (її, як і любчик, пасічники закладали на зиму до вуликів); дрібнень-

Іл. 6. Пліт навпроти обійсть Макушака Ярослава та Подвірного Тараса. Фото Марії Войтків (з дому Сурми). 20 січня 2021 року

ка біла **касуні**; *марисі* з рожевими чи синіми квіточками. Деякі господині розводили *тарельці* (айстри) різних кольорів. Також розводили *гіргенію* (жоржини) різних сортів, *чорнобривці*, *понюхи*, *хризантеми*, дехто — *гладіолуси*.

В городці ріс і кущ *любистку*. Його використовували з тією ж метою, що й маруну і любчик. Крім того, в любистку мили голову, застосовували його в кулінарії.

Декілька слів про *маруну*. Її можна було виростити, за розповідями жителів, коли на Великдень запорпати (закопати) в землю шкарлупу зі святих яєць, крихти зі свяченої паски та шинки, шкірки ковбаси — виросте маруна. — Незвичайне явище.

На особливу увагу заслуговують високі (до двох метрів) **жовті квіти**. Їх ніхто не називав за назвою (бо я й дотепер її не знаю), але ті багаторічні квіти росли в кутку зільника; їхні корені, щоб не розповзались по «городці», постійно обрубувались, обсікались і викидались. Квітки осінні (цвітуть зі серпня), без запаху, але надзвичайні, оригінальні і своєрідні, мовби носії давності, старовини, дідизни. Їх використовували, формуючи букет «на Спаса», несли до покійника на похороні.

«Городець» біля хати «цвів» від ранньої весни до пізньої осені різним цвітом, створюючи як естетичну красу, так і насолоду жителям господарства. Квіти

виконували також і сакральну функцію — складені в букети та освячені, захищали від уроків, «злого».

«Городець» від подвір'я був відгороджений **плотиком**, на якому завжди вдень висіли, просушувались глечики. Зимом глечики просушувались на краєчку блята кухні в «малій хаті» чи в пекарні.

Часом на тому плотику вивішували сушити випраний одяг, чи пересушували на сонці одяг з шафи.

Окремо **сади** в с. Селисько мали поодинокі господарі. Переважно фруктові дерева садили селяни на подвір'ї, на березі свого городу, при дорозі — в такому місці, щоб дерево не шкодило городництву. Річ у тім, що село знаходиться далеко від міста Львова (до якого в XIX—XX ст. важко було дістатися), де можна було б продавати фрукти, а через те їх селяни вирощували тільки для своїх потреб. Найзнаменитіший сад був, правда, в Кошика Стефана, 1901 р. н. Він займався розведенням добротних сортів садовини — в шківці висівав насіння яблук, груш, і на вирощених дичках прищеплював визначені ним сорти. Його «вишуканий» сад далеко переріс його самого і плодоносить дотепер. Ростуть яблуні і груші Кошика Стефана в його сусідів — в Тростяничиних (Гринчукових) та Яремкових (Кузьових). Плодоносить дотепер сад, висаджений Кошиком Стефаном, на окремій земельній ділянці, біля колишнього панського маєтку, через дорогу навпроти сучасного цвинтаря.

Отож в селі вирощували яблуні, груші (дулі, бери, дички), горіхи, черешні, вишні, сливки (любаски, терносливи), серед кущових — порічки, агрус, смородину.

Що ж до нефруктових дерев, то Селисько славиться липами, які, за переказами, були насаджені ще за графа Потоцького, правда, не відомо якого, бо з 1882 р. власником села був Альфред гр. Потоцький, а з 1893 по 1914 р. — Роман гр. Потоцький. Отож тих декілька лип, які ще залишилися при дорозі поблизу колишнього панського маєтку (теперішньої школи), є свідками усіх подій села ще з кінця XIX століття.

При мочарах та по обидвох берегах річки (тепер потічка), що впливає поблизу садиби колишніх Залізників, садили, як і скрізь по Україні, верби.

Решту території присадибної ділянки займала **городина** — вирощували буряк, моркву, петрушку, пастернак, цибулю, часник, кріп, біб, квасолю, не-

багатьох сортів капусту, картоплю, кукурудзу, мак, просо. Решту культур висівали чи висаджували на власному полі, яке знаходилось далше від садиби: сіяли зернові — овес, жито, пшеницю, льон, кормовий буряк, гарбузи, ріпу, висаджували на зиму картоплю, капусту тощо.

Межі між сусідами та від вулиці були загороджені «плотами з дранок» (іл. 6).

Пригадується розповідь моєї св. п. мами, коли вони, дівчата, після Святої вечері пішли ворожити на дранках — який чоловік кому попадеться: гарна дранка — стрункий, дранка з гудзом — кривий, горбатий. Хлопці вивідали в дівчат, на якому саме відтинку плота будуть ворожити дівчата, і повимазували ті дранки гноєм чи ще чимось. Ніч, темно, але дівчата одна за одною йде і рукою по плоті ворожить на дранках: «Вдовець. Молодець», «Вдовець. Молодець», «Вдовець. Молодець», аж до останньої визначеної дранки. «Ой, щось руки смердять», — каже одна до одної. А парубки повиходили зі свого сховку, звідки спостерігали за дівчатами, — регочуть, сміються з них...

Майже межі усіма сусідами (при плоті з дранок) був **перелаз**. Якщо ж не перелаз — то хвірточка («ліска») — також з дранок, так що можна було з одного кінця села перебігти в другий не тільки дорогою, верхньою («по загуни») чи нижньою, але й поміж хатами.

На початку XX ст. межі почали обсаджувати грабовими **живоплотами** («грабинкою»), які господарі зимою чи щовесни акуратно обтинали. Живі плоти не тільки виконували охоронну функцію, але й формували певне екологічне та гігієнічне середовище, унікальний своєрідний затишок у садибі. Пригадую грабинку межі своїм подвір'ям (Лазуркевичами) і Бурими, внизу городів — межі Яремком (Кузьовими) і Тростянчином (Гринчуковими). В останніх живоплоти межі двома господарствами творили «вулицю», яку навіть сніг мало що замітав. Широчезний живопліт з грабинки був на Іванковій Долині в мого діда Івана Залізняка. Живопліт з рожі був у Калитина, «в Бамихи».

Пліт з двох поперечних тик на стовпцях відгороджував від дороги городи навпроти кожного господаря. Такий пліт можна було також побачити як тимчасовий в того господаря, який мав ставити добротний пліт з дранок.

Іл. 7. Криниця біля прачки. Фото Анни-Стефанії Лазуркевич (з дому Костів). 16 січня 2021 року

Іл. 8. Така криниця дотепер збереглась не тільки у родині Тростянчиних (Гринчукових), а й у багатьох, хто ще не провів собі води до хати

Кожен господар на своєму подвір'ї мав викопану **криницю** (іл. 7, 8). Якщо ж криниця була на межі двох господарств, «до співки», то це обов'язково призводило до сварок, бо на горбистих околицях села природних підводних джерел не було (тим більше нема і зараз), а з однієї криниці на потреби двох господарств води не вистачало. Потужним водним джерелом була криниця біля прачки. Звідти відрами на коромислах носила воду одна частина села. Інша ж частина села носила воду (відрами на коромислах) з криниці з-під «Читальні», під берегом Куликів і Макушаків. При тій криниці стояв високий

журавель із півметровим ланцюгом з гаком, на який зачіпали відро, опускали коромисло журавля вниз у криницю і зачерпували воду, а потім підтягували то коромисло журавля догори. В моїй пам'яті той журавель зберігся такий величний і могутній — справжня гордість і окраса села.

Гігієнічний аспект з водою тісно пов'язаний з молитвою. Вставши зі сну, вся челядь вмивалася, тоді всі вклякали і молилися. Це традиція, певно, всієї України, адже вона запроваджувалась церквою.

Перед вживанням їжі всі обов'язково мили руки.

На Івана (в день Івана Купала) намагались ходила босоніж по купальській росі (казали, що вона цілюща).

Однак воду після миття дітей, вмивання покійника, хворого виливали в місця, де люди і худоба не ходять.

ДОВКІЛЛЯ

Здавна між **дорогою** та садибою кожен господар вичищав викопаний глибиною до пів метра **рів**, щоб вода з поля, з дороги не текла на подвір'я господаря. Розшифруємо значення слова «здавна».

З 1772 року (1772—1918 рр.) Галичина входила до складу Австро-Угорської імперії. Відомий український етнограф П. Федака у дослідженні «Формування гірських поселень», описуючи принцип вуличної забудови села, пише: «Поширення у низинних і передгірних районах у всіх етносів вуличних поселень пов'язано з урядовими регулюваннями — розбивкою землі на вузькі ділянки, які забудовувались житлами в один ряд» [3, с. 145]. В другій половині XVIII ст. чітко регламентувались розміри земельної ділянки під індивідуальну забудову [3, с. 146]. Той принцип вуличної забудови села дотримувався дуже строго, так само як і інші нормативи при забудові села, зокрема і щодо гігієни та санітарії земельної ділянки, що включали відгородження від дороги ровом. У XIX ст. за тим порядком, щоб від дороги навпроти кожної садиби був рів, слідували сільські в'їти. Центральна дорога ділила село Селисько на праву і ліву сторони вуличних забудов, і кожен господар з одного боку зобов'язаний був чистити викопаний його попередниками рів при дорозі навпроти своєї земельної ділянки, господар з протилежного боку — при дорозі навпроти своєї. Так, Лазуркевич Юліан щороку чистив викопаний рів в дебрі з од-

ного боку, Петрів Володимир — з другого боку від дороги. Крім того, господарі відділяли ровами свою земельну ділянку ровом і від поля.

Такі рови при дорозі забезпечували дотримання дороги в належному стані, її чистоту, запобігали руйнації під час дощів.

Однак була загроза, щоб в рів не впала дитина чи худоба. Пам'ятаю, в 1963 році в рів навпроти Яремків (Яньових) впала наша корова, Сердоха, і зламала собі ногу, — єдина годувальниця нашої сім'ї (інші дві молодші корови забрали до колгоспу). Мені було тоді 10 років, і я чітко пам'ятаю, як баба Юрина ридьма ридала, обнімаючи її, бо ж корову треба було дорізати.

Перед своїми воротами кожен господар клав щит із дощок, щоб вільно переміщатися, щоб спокійно могла переходити худоба, щоб можна було заїхати на подвір'я возом (весною — вивозити з гноярні на поле гній, в жнива — завозити сіно, восени — звозити з поля зібраний врожай — картоплю, капусту тощо, з лісу — сухе листя на загату, дрова на зиму, та при всяких інших потребах).

Особливо слідувала сільська громада, щоб була доглянута дорога в центрі села, зокрема перед церквою в період перед храмовими празниками — Миколаєм літнім і зимовим.

Як згадує Стефанія Липа (з дому Подвір'я), в певний період часу перед війною її батько був в'їтом села. Перед празником літнього Миколая дорогу підсипали, погромадили і посипали жовтеньким пісочком. В'їт просив людей, щоб вже після того люди йшли до церкви краєчком дороги, щоб зберегти красу на завтрашній день, бо має приїхати зі Львова митрополит. Однак з самого ранку на самий празник хтось прибіг до в'їта і сказав, що посеред дороги навпроти церковних воріт хтось навалив купу (випорожнися). Її батько, сільський в'їт, прибіг на церковне подвір'я і став дзвонити. Позбігалось все село. Він попросив людей стати в два ряди від дороги, навпроти тої наваленої купи, вияснив, хто то зробив, і змусив його руками прибрати свій послід. Так почався в с. Селисько празниковий день літнього Миколая 1938-го року. Але цей факт свідчить про високу моральну культуру громади, керовану в'їтом, незважаючи на ті винятки, які були, є і будуть в усі часи.

В зимовий період дорога потребувала не менш затратного догляду.

Дуже морозні сніжні зими були в 1960-х роках, зокрема в 1963-му. Пригадую, як батько вдосвіта розчищав сніг на подвір'ї, щоб можна було пройти до присадибних будівель (стодоли, шопи (дровітні), стайні), щоб запорати живність та принести до хати «патиків». Розчищав прохід на подвір'ї ввєрх до дороги і вниз, «в вулицю», щоб дитина (тобто я) могла йти до школи. Я йшла в судільному білому тунелі (який був набагато вищий від мого росту) до дороги, по якій проїхали сани, впряжені кіньми, і вже по тій колії від саней ми, діти, баракчалися в снігу аж до самої школи, яка була в колишньому панському маєтку (біля колгоспу), за кілометр дороги від дому.

Та, виявляється, такі сніжні зими на Львівщині були і в попередні роки. Із статті «Метри снігу у висоту: якою була зима у Львові в 1929 році» [4] довідуємося про таку ж сніжну зиму, яка збереглась у моїй пам'яті, і в лютому 1929-го (іл. 9).

«Перші снігопади трапилися вже в першій половині жовтня. Постійний сніговий покрив тривав безперервно з початку грудня до середини квітня, а його товщина в період з січня по березень становила від 20—60 см в низині до 100 см і більше в передгірських районах. ...Львівські вулиці взимку 1929 року розчищав від снігу гусеничний танк. Газети повідомляли таке: «Вже кілька днів працює у Львові гусеничний танк, обладнаний мотором потужністю 1000 кінських сил, який використовується для видалення більших шарів снігу. Коли танк їхав по вулицях, то викликав неабияке захоплення та великий інтерес у перехожих» [4].

У селі гусеничного танка не було, і якщо серед тижня дороги не розчищали, то перед відправою в церкві в неділю дорога таки мала бути розчищена. Тим також заопікувався вїт села, церковне братство, скликаючи чоловіків до тої роботи.

Та вже з тих же 60-х років XX століття ніхто про дорогу, і взагалі про порядок у селі не дбав. Головний акцент був зосереджений на колгоспній праці на мізерні трудодні (фактично, за буханець хліба з кукурудзяної муки).

Цікаві відомості про зиму у Львові 1929-го знайшла у газеті «Діло» за 14 лютого 1929 року, а тому хочу їх подати:

«Филя морозів, що лютують у нас від кількох днів, навістила цілу Європу. Зі всіх країн приходять вїсти про небувале зимно. Температура в різних кра-

Іл. 9. Фото зі статті [4]. Вулиця Стрийська у Львові, 1929 рік

ях різна і хитається між 25—40 степенів Цельсія. Не треба й казати, як від того зимна терплять широкі круги населення, особливо ті, що з тих чи інших причин не забезпечилися на час в опал.

Особливо даються взнаки теперішні морози населенню Східної Галичини. Найстарші люди не пам'ятають у нас таких сильних морозів. У Львові нотовано в неділю 10, ц. м. 28 ст. Ц. (в місті в полудне), на Ялівці нотовано в год, 5 рано — 32 ст. Ц., в Дублянах було в ночі 39,7 ст. Ц., а рано вже «тільки» 30 ст. В понеділок 1 К ц. м. температура у Львові поправилась на 1—2 степені, отже мінімально. Не диво, що всякий рух у місті завмер, спорожніли кіна, театри, каварні і всякі розривкові льокалі» [5].

Між людськими городами та сільською дорогою є клаптик місця громадської землі, який називається «дебра», «берег», «вубліг» (обліг) — (за Бамихою, коло Червоного Ладика тощо). На облuzі коло Червоного Ладика (Петрива Володимира) в 1930-х роках луговики, просвіт'яни села провадили фестини — лугові свята на честь певних святкових дат.

В плані санітарії за цією територією ніхто не дглядав — все вирішувалось природним шляхом. Дорогою на пасовисько йшла худоба, яка, звичайно, йшла дебрею, під берегом, паслася на облuzі — і за Бамихою, і коло Червоного Ладика, коло Іваська. Худоба вищипувала кожну травичку, яка весною виривалася з-під землі. Крім того, кожен господар тримав гуси, кури, дехто — індіки, качки, які випасали, вищипували траву «в дебрі» навпроти кожного господарства, яку ще не дощипала худоба. Отож санітарами облугів, берегів була свїйська птиця і худоба, і то прекрасними санітарами.

І яке було моє велике здивування і розчарування, коли вже тепер я приїхала в село, яке, практично, обезлюднене, в якому чи не один господар на ціле село тримає одну корову. Дебра, яка в моїй пам'яті залишилась ідеально охайною, заросла кропивою, будяками, які розсіваються і розмножуються чим раз, то більше. Те саме і на облуді за Червоним Ладиком, в місці, яке зберігає в собі історичну пам'ять 1930-х років.

Земля хоче, щоб її любили, щоб за нею доглядали, інакше в дію вступають сили стихії.

Слід звернути увагу і ще на один момент. Дуже велика різниця між ставленням до землі, зокрема сухою, стерні в минулому і зараз. Стерня не спалювалась, а переорювалась, таким чином удобрюючи землю під наступний урожай. Навряд чи вже сьогодні може хтось сказати, коли вперше була підпалена стерня чи суха трава, чи то восени, чи весною, і цей просто варварський вчинок набув настільки широкої популярності, що ніяк не може викоринитися. Але однозначно це вже ХХІ століття. При спалюванні сухою нищиться екосистема, яка відновлюється десятиліттями, або й взагалі не відновлюється.

Висновки. Знання народної санітарії та гігієни життя в сільській місцевості краю формувалися протягом багатьох століть з метою охорони здоров'я людей, запобігання їхнім хворобам, забезпечення їхнього належного життя. Ці знання стосувались матеріальної культури: землеробства, тваринництва, промислів і ремесел, домашнього побуту, будівництва, інтер'єру будівель, одягу, харчування і передавалися від покоління до покоління, забезпечували раціональне використання води та землі, сприяли гармонійному співжиттю з рослинним і тваринним світом. Отож окреслені санітарно-гігієнічні норми, відслідковані на способі життя жителів одного села — Селисько нині Пустомитівського райо-

ну, поширювались на всій території як Галичини, так і України в цілому, і були направлені на дотримання у повсякденному житті гігієнічних настанов та на профілактику хвороб.

1. Тарас Я. Народна екологія та гігієна по Поліссі (за матеріалами експедицій 1994—2003 рр.). *Народознавчі зошити*. 2016. № 2. С. 333—340.
2. Горбаль М. Перепис населення та його майнового стану села Селисько на Львівщині за 1940—1941 та 1950-й роки. *Народознавчі зошити*. 2020. Вип. 4. С. 960—995.
3. Федака П. Формування гірських поселень. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*. Т. II. *Етнологія та мистецтвознавство*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. С. 141—161.
4. *Метри снігу у висоту: якою була зима у Львові в 1929 році*. URL: https://lviv1256.com/history/yak-vz-imku-1929-roku-koliyu-lviv-ternopil-rozchyschaly/?fbclid=IwAR3I28tpeEeKIO5sP_4lXjFYfFILmklNQjhlwi6XkHhGpkvDtnMzz_TBCXY
5. «Діло». 1929. 14 лютого.

REFERENCES

- Taras, Ya. (2016). Folk ecology and hygiene on Polissya (according to the materials of expeditions in 1994—2003). *The Ethnology notebooks*. № 2. P. 333—340 [in Ukrainian].
- Horbal' M. (2020). Census of population and its property in Selsko village, Lviv region of 1940—1941 and 1950. *The Ethnology notebooks*. № 4. P. 960—995 [in Ukrainian].
- Fedaka P. (2006). Formation of mountain settlements. *Ethnogenesis and ethnic history of the population of the Ukrainian Carpathians*. Т. II. Ethnology and art history. Lviv: Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. P. 141—161 [in Ukrainian].
- Meters of snow in height: what was the winter in Lviv in 1929: https://lviv1256.com/history/yak-vzimku-1929-roku-koliyu-lviv-ternopil-rozchyschaly/?fbclid=IwAR3I28tpeEeKIO5sP_4lXjFYfFILmklNQjhlwi6XkHhGpkvDtnMzz_TBCXY [in Ukrainian].
- (1929). «Dilo». February 14 [in Ukrainian].